

بازشناسی میراث امام رضا علیه السلام

سیدمصطفی مطهری*

رضا یاری نیا**

چکیده

بی تردید یکی از مهمترین جنبه‌های فرهنگ و تمدن امامیه را می‌توان در انتقال تراث علمی اهل بیت علیهم السلام (= حدیث) جست‌وجو کرد که پس از قرآن کریم مهمترین منبع شناخت ابعاد گوناگون معارف اسلامی به‌شمار می‌آید. در این میان، گزارش‌های دو کتاب فهرستی شیخ طوسی و نجاشی در ارائه گزارشی توصیفی و تطبیقی در این باره و نیز اسناد روایات و طرق انتقال تراث روایی - به‌ویژه در مجموعه‌های متقدم حدیثی؛ همچون کتاب شریف کافی - از بخشی عظیم از این تمدن حکایت دارد. تراث علمی انتقال‌یافته از امام رضا علیه السلام، از نمونه‌های بارز این گزارش‌هاست که تأثیر بسزایی در شناخت بهتر آثار رضوی و تأثیرات فرهنگی آن دارد. این تراث در انواع قالب‌های علمی مانند کتاب، مسائل، مکاتبه و نسخه و... با موضوعات گوناگون ارائه شده است. در نوشته حاضر، سه نمونه از این آثار تألیف الحسن بن علی الوشاء، صباح بن نصر و محمد بن سنان معرفی شده‌اند.

کلیدواژه‌ها

امام رضا علیه السلام، نجاشی، شیخ طوسی، تراث رضوی.

* s.mostafa12@gmail.com

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه قرآن و حدیث

** reza-yari-57@yahoo.com

** پژوهشگر پژوهشگاه قرآن و حدیث، پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام

تاریخ تأیید: ۱۳۹۴/۰۲/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۱/۲۵

بی تردید پژوهش دربارهٔ تراث روایی و علمی شیعه در سده‌های نخستین تاریخ آن، سهم بسزایی در معرفی ابعاد گوناگون اندیشهٔ شیعه و دست یافتن به زوایای عمیق و گاه ندانسته یا کم دانسته آن دارد. این مهم اگر چه همواره به گونه‌های مختلف مورد توجه بوده است و آثار گرانسنگ و درخور توجهی را به دنبال داشته است، اما گسترش آگاهی‌ها در حوزه‌های مختلف آن، تلاش مجدانه‌ای را می‌طلبد. از مهمترین این بخش‌ها، بازیابی و بازشناسی منابع کهن امامیه است که باید ضمن تدوین روش‌های مشخص بازیابی متون با بهره‌گیری از انواع منابع حدیثی و اطلاعات موجود در کتاب‌های رجال، فهرستی، تاریخی و نظایر آن نسبت به این مهم مبادرت ورزید.

در این میان دو کتاب رجال نجاشی و الفهرست، جایگاهی ممتاز در ارائه آگاهی‌ها از مجموعه‌های نگاشته شده عصر پیش از خود دارند که بر این اساس، به نظر می‌رسد کارهای در خور فراوانی در رابطه با این دو اثر تمدنی شیعه شایستهٔ انجام است. از جمله این کارها می‌توان به بازخوانی و ویژگی‌های فهرستی این دو و چگونگی تحلیل و اعتبارسنجی تراث پیشین در نگاه فهرستی و نیز چگونگی ساماندهی بررسی‌های جدید تطبیقی در مجموعه روایات موجود شیعه، بر اساس همان ویژگی‌ها و اموری از این دست، اشاره کرد. البته، دیدگاه‌های اندیشمندانه صاحب‌نظران در حوزهٔ اندیشهٔ شیعه امری است که باید در خلال این دست بررسی‌ها، با دقت ارزیابی شود تا با بهره‌گیری از آن راه‌های پیموده را بازبینی نموده و قدم در راه‌های نرفته گذارد.

این مهم از جمله اهداف نوشته پیش‌روست که در کنار مسیر پیمودهٔ خود، بدان نیز توجه دارد و در این راستا تلاش دارد تا نمونه‌هایی تطبیقی را در محدوده‌ای خاص برای جلب توجه نوپژوهشگران در حوزه حدیثی شیعه به این دست بررسی‌ها ارائه نماید. نوشته حاضر، برگی از یک کلان‌پروژه است که به بازخوانی چند نمونهٔ تطبیقی از تراث روایی امام علی بن موسی الرضا علیه السلام بر اساس دو کتاب رجال النجاشی و الفهرست می‌پردازد و در آن تلاش شده تا افزون بر ارائهٔ فصلی تطبیقی از کارکردهای کتاب‌های فهرستی، بخشی از تراث رضوی علیه السلام را نیز بیشتر بشناساند.

تأکید بر محوریت این دو کتاب فهرستی در پرداختن به تراث علمی آن امام عظیم‌المنزله از آن‌روست که این دو به‌خوبی گزارشی‌هایی درخور توجه از تراث روایی انتقال یافته از امام رضا علیه السلام را به تصویر کشیده‌اند؛ به‌گونه‌ای که اطلاعات ارائه شده افزون بر کاستن از

دشواری‌های عرصه بازسازی تراث، در شناخت جامع‌تر از آثار امام رضا علیه السلام نیز سودمند خواهند بود.

البته، باید توجه کرد که نمی‌توان از تفاوت‌های روشی صاحبان این دو اثر، و دست‌کم، در التفات به تراث امام رضا علیه السلام به‌سادگی چشم پوشید. چه بپذیریم یا نپذیریم که رجال نجاشی اثری متأخر از فهرست شیخ طوسی است و یا ناظر به آن، کیفیت گزارش‌ها و ظرافت‌بینی‌های نجاشی نسبت به شیخ طوسی پرواضح است. هرچند در کنار این سخن نباید از تلاش‌های هوشمندانه شیخ طوسی در بهره‌گیری از مصادر گوناگون فهرستی و روایی برای انتقال اطلاعات پیشین و هموار ساختن دستیابی به آنها، غافل شد. همچنان‌که نقش برجسته و ممتاز دو عالم بزرگ شیعی ثقة‌الاسلام کلینی و شیخ صدوق نیز در بهره‌گیری و انتقال حداکثری تراث علمی اهل بیت علیهم السلام که در نگاهی یک ارتباط تنگاتنگ با اطلاعات فهرستی آن دو کتاب دارد، امری شایسته توجه است که خود اساساً گونه‌ای از اعتبار تراث امامیه را در لایه‌ها و سطوح مختلف خود به همراه دارد.

به هر روی، از جمله مهمترین ویژگی‌های مشترک گزارش‌های مرتبط به آن امام همام، ارائه ضابطه‌مند آن به لحاظ نشر در کتب فهرستی و برخی کتب روایی است. بر این اساس در این گزارش‌ها - به‌ویژه در کتاب رجال نجاشی - به اموری چون گزارش قالب‌های متنوع و ساختاری مکتوبات - مانند کتاب، مسائل، نسخه مکاتبه، رساله و مسند -، طریق به آنها و گاه ارزیابی و اعتبارسنجی آثار - به‌گونه‌های مختلف و تا آنجا که ممکن بوده - توجه شده است.

نکاتی درباره شیوه پژوهش

پیش از ورود به بحث لازم است تا نکاتی درباره آنچه در این پژوهش پی گرفته شده، مورد توجه قرار گیرد:

۱. پیشینه بحث

بهره‌گیری عالمان از دانش فراوان امامان علیهم السلام در موضوعات مختلف و گردآوری و نشر معارف ایشان در قالب‌های گوناگون از جمله مهمترین رویکردهای علمی شیعیان بوده است. درباره تراث علمی امام رضا علیه السلام گزارش‌های کتب فهرستی به دلیل در برداشتن آگاهی‌ها در دو جهت ارائه گزارش محتوایی آثار به‌ویژه با لحاظ قالب‌های متنوع نگارشی آن و نیز ارائه آگاهی‌ها درباره نویسندگان و طرق به تألیفات ایشان از جایگاه ممتازی

برخوردار است. بیشترین سهم در انتقال این آگاهی‌ها از آن دو کتاب رجال نجاشی و فهرست شیخ طوسی است. پس از این دو، کتب متأخر نیز وجود دارند که به ارائه اطلاعاتی سودمند دربارهٔ تراث امام رضا (علیه السلام) پرداخته‌اند. نکته‌ای که در بیشتر این آثار دیده می‌شود عدم توجه به کارهای تطبیقی در انتقال تراث علمی و نیز عدم جامعیت کامل و در بردارندگی نسبت به تمامی موارد تراث است. افزون بر آن که این دست اطلاعات به جز پاره‌ای موارد که با تأکید بر گزارش‌های روایی و یا برگرفته از چند نسخهٔ قدیمی خطی‌اند، همگی به صورت اطلاعات تحلیل‌نشده و بر پایهٔ همان دو کتاب پیشین ارائه شده‌اند و از این رو، نمی‌توانند توضیحات کاملی دربارهٔ وضعیت تراث امام رضا (علیه السلام) به دست دهند.

فهرستی از این منابع عبارتند از:

- الذریعة الی تصانیف الشیعة؛ ج ۱۱، ص ۲۳۹؛

- اعیان الشیعة؛ ج ۲، ص ۲۶-۲۷؛

- المعجم المفهرس لالفاظ بحارالانوار؛ ج ۱، ص ۴۴-۴۵؛

- تدوین السنة الشریفة؛ ص ۱۷۷-۱۸۲؛

- حیاة الامام الرضا (علیه السلام)؛ ج ۱، ص ۱۷۷-۲۷۳؛

- مکاتیب الائمة؛ ج ۵، ص ۱-۳۰۳؛

— میراث حدیث شیعه، دفتر نهم؛ ص ۷-۵۹ (در این کتاب فهرستی از آثار پیش‌گفته و اطلاعات مرتبط به آن - به جز کتاب الذریعة الی تصانیف الشیعة و مکاتیب الائمة - ارائه شده است).

۲. نکات کلی در بررسی‌ها

در فرآیند انجام کلان این پژوهش چند گام مهم برداشته شده که عبارتند از:

۱. در مرحله نخست داده‌های دو فهرست نگار بزرگ شیعه، مرحوم نجاشی و شیخ طوسی به عنوان پایهٔ مباحث قرار داده شد و فهرستی از تراث رضوی درج شده در این دو کتاب، گردآوری شدند. به دلایلی که پیش‌تر بدان اشاره شد، کتاب مرحوم نجاشی محور اصلی مباحث است و گزارش‌های شیخ به عنوان تکمله مباحث نجاشی بیان شده‌اند. بنابراین، در این مرحله این دیدگاه که نجاشی کتاب خود را ناظر به فهرست شیخ نوشته است چندان مورد لحاظ واقع نشده است؛ زیرا هدف آگاهی یافتن از همهٔ گزارش‌های مربوط به امام رضا (علیه السلام) بوده است.

۲. بررسی‌های محدود تطبیقی دربارهٔ روایات رضوی مصنفین که گزارش آثار آنان ارائه

شده است. این بررسی‌ها بیشتر معطوف به کسانی است که نجاشی یا شیخ طوسی برای آنان کتاب یا کتاب‌هایی ذکر کرده‌اند، اما تمام آن را به امام رضا علیه السلام منسوب نکرده‌اند. از این‌رو، این بررسی بیشتر با هدف دانستن رابطه میان کتاب یا کتاب‌های نام برده شده و روایت آن منسوب از امام رضا علیه السلام صورت گرفته است که البته، اطلاعات آن در این جا ارائه نشده است.

۳. در توضیح مطالب مرتبط با مصنفین، کتب اربعه و مهمترین منابع حدیثی مورد بررسی و استفاده قرار گرفته‌اند. و با توجه به حجم بالای اطلاعات، تلاش شده تا در ارائه مطالب جست‌وجوی کاملی انجام شود.

۴. اگرچه ممکن است در انتساب و برشمردن آثار/ نامه‌های امام به برخی افراد به عنوان مکتوبات اصحاب تأملاتی وجود داشته باشد؛ مانند آنجا که امام نامه‌ای به یکی از اصحاب نوشته است نه آنکه اثر، تلاش راوی باشد، این دست موارد نیز بررسی شده‌اند و با اندکی تسامح، به عنوان مکتوبات رضوی به شمار آمده‌اند.

۵. پس از مشخص شدن قالب‌های مکتوبات رضوی، مصنفین، راویان و یا مخاطبین آنها، روایات و گزارش‌های مرتبط با آن مصنف از امام رضا علیه السلام، گردآوری شده و با رعایت نکاتی از جمله بررسی‌های سندی/ طریقی به آن اثر، و برخی شواهد متنی، ساماندهی شده‌اند.

۶. تلاش شد تا اگر اثر مورد بررسی، پیش‌تر بررسی شده بود، به همان بررسی‌ها ارجاع داده شود و از موازی‌کاری پرهیز شود.

۷. در صورتی که مصنف دارای آثاری باشد که انتساب آنها از طریق مصنف/ راوی به امام قطعی است، در ذیل هر قالب، اثر ارائه شده مانند کتاب، مسائل و نسخه، به آن اشاره شده است و در صورتی که تنها وضعیت برخی آثار معلوم باشد در ذیل همان مورد به آثار دیگر که انتساب‌شان چندان مشخص نیست، اشاره می‌شود.

۸. تخریح روایات بدین شیوه بوده است؛ مؤلفینی که روایات در کتاب‌های آنها وجود دارد تا سده هفتم بررسی شده‌اند و از آنجا که بیشتر روایات در کتاب‌های روایی تکرار شده‌اند، از باب ایجاز و اختصار، یک روایت از معتبرترین و کهن‌ترین کتاب‌ها گزینش شده و روایات تکرار شده در ذیل همان روایت، بر اساس نام مشهور مؤلف آدرس داده شده‌اند. در این آدرس‌دهی اگر طریق همان طریقی روایت اخذ شده باشد در ذیل آن بدون ذکر طریق تذکر داده شده و اگر در طریق اختلافی وجود دارد آن اختلاف ذکر شده است. درباره متن روایات نیز اگر شبیه روایت اخذ شده بود و یا اختلاف لفظی بسیار اندک داشت

با عبارت «مثله» و اگر اختلاف لفظی آن زیاد بوده اما در معنا تغییری ایجاد نکرده است با عبارت «نحوه» یادآوری شده است.

معرفی گونه‌های تراث امام رضا (علیه السلام)

تلاش فراوان عالمان و اصحاب امامیه در بهره‌مندی از دانش آن حضرت، موجب ارائه قالب‌های متنوعی از مجموعه‌های روایی در فضای جامعه اسلامی آن دوره شده به‌گونه‌ای که می‌توان گفت در میان مکتوبات گزارش شده از اهل بیت (علیهم السلام) بیشترین سهم را در حوزه‌های مختلف پاسخ‌گویی به شبهات و پرسش‌ها و در نتیجه تثبیت اندیشه اسلام و تشیع، به خود اختصاص داده است.

باید توجه داشت که شمار روایان تراث امام رضا (علیه السلام) و مصنفین این حوزه بیش از تعدادی است که در دو کتاب رجال النجاشی و الفهرست ذکر شده است؛ چنانکه برای نمونه مقایسه میان روایان از امام رضا (علیه السلام) در کتاب شریف کافی و دو فهرست مذکور این امر را نشان می‌دهد، اما صاحبان آثار بر اساس این دو کتاب و انواع قالب‌هایی که در آن آثار خود را ارائه نموده‌اند، موضوع این نوشتار است و به شرحی است که در پی می‌آید.

شایان ذکر است اگر چه ممکن است عناوین و الفاظ به‌کار رفته در گزارشات کتب فهرستی و رجالی، به لحاظ تعریف علمی هم‌پوشانی داشته باشند (محسن امین، بی‌تا، ج: ۱، ۶۶۸؛ مهریزی و صدرایی، ۱۳۸۲، دفتر نهم: ۱۸-۱۹)، با این همه رعایت امانت در گونه گزارش این دست کتب، و انتساب آثار با همین قالب‌ها به مصنفین آنها، سبب به کارگیری همان عناوین و الفاظ در این نوشتار بوده است.

در ذیل قالب نگاشته‌های گزارش شده در دو کتاب رجال النجاشی و الفهرست عنوان صاحب اثر و ارجاع بر اساس شماره صفحه کتاب رجال نجاشی و در صورت نبودن اطلاعات کافی در کتاب رجال النجاشی، از فهرست شیخ طوسی با علامت «ست» درون دو کمان و مقابل هر عنوان انجام گرفته است.

۱. کتاب

بیشترین عنوان به‌کار رفته در مجموع گزارش‌های مرحوم نجاشی و شیخ طوسی به واژه «کتاب»^۱ اختصاص دارد که خود دو گونه است:

۱. «ان الكتاب مستعمل فی کلمات الرجالین فی معناه المتعارف، وهو اعم مطلقاً من الاصل والنوادر»

الف) کتاب‌های منسوب، کتاب‌هایی که به طور مشخص در بردارنده کلام امام رضا علیه السلام هستند و به روشنی از انتساب آنها به امام سخن گفته شده است. برای نمونه، می‌توان به کتاب داوود بن سلیمان اشاره نمود که نجاشی در ترجمه آن چنین آورده است: «له کتاب عن الرضا علیه السلام» (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۶۱، ۴۲۶).

ب) کتاب‌های مشتمل بر روایات، کتاب‌هایی که به احتمال زیاد در بردارنده روایاتی از برخی ائمه از جمله امام رضا علیه السلام هستند. این احتمال از آنجا سرچشمه می‌گیرد که مصنف، از روایان از امام رضا علیه السلام نام برده شده، اما کتاب او همانند قسم اول به طور مستقیم به امام نسبت داده نشده است. برای نمونه، نجاشی در ترجمه «ابراهیم بن ابی الکرام» و «ابراهیم بن ابی محمود» چنین آورده است: «روی عن الرضا علیه السلام له کتاب» (نجاشی، ۱۴۰۷: ۲۱، ۲۹؛ ۲۵، ۴۳). در این موارد بر اساس جست‌وجوهای انجام شده، مصنف یا راوی کتاب، دارای روایاتی با سند واحد از امام رضا علیه السلام و از برخی امامان دیگر است که مجموع این روایات بر اساس معیارهای بازیابی متون، می‌تواند کتاب مورد نظر را سامان دهد. این موارد عبارتند از:

الف) کتاب‌های منسوب

أحمد بن محمد بن عمرو (۷۵)؛

الفضل بن شاذان بن الخلیل (۳۰۷) [کتاب] العلل و کتاب مشتمل بر روایات؛

جعفر بن بشیر البجلی (۱۱۰، ست)؛

الحسن بن علی بن فضال (۳۶ و ۲۵۸)؛

الحسن بن محمد بن سهل النوفلی (۳۸) [کتاب] مجالس و کتاب مشتمل بر روایات؛

الحسین بن محمد بن الفضل (۵۶) [کتاب] مجالس؛

داود بن سلیمان بن جعفر (۱۶۱)؛

عبدالسلام بن صالح الهروی (۲۴۵)؛

(وحدید بهبانی، ۱۴۰۴: ۳۲)؛ «یطلق علی الاصل کثیراً، وربما یطلق فی مقابل الاصل، وربما یطلق علی النوادر فی مقابل الکتاب» (همان: ۳۲-۳۳)؛ «قیل: الکتاب ما کان فیہ کلام المعصوم و کلام مصنفه ایضاً» (همان: ۳۳)؛ «قیل: الکتاب ما کان موبواً ومفصلاً» (همان: ۳۴)؛ «ان الکتاب اعم من الاصل» (کاظمین، ۱۴۱۵، ج ۱: ۹۵؛ عاملی کاظمی، بی تا: ۵۲۹)؛ «الکتاب اعم مطلقاً من الاصل والنوادر، بل الجمیع حتی التصنيف والتالیف فی العرف المتأخر، وان کان احياناً یطلق بعضها علی بعض، اما للمناسبة او بناء علی خلاف الاصطلاح المتجدد» (تهرانی، ۱۳۸۰: ۲۳۵؛ مامقانی، ۱۴۱۱، ج ۳: ۳۲-۳۳) به نقل از جدیدی نژاد، ۱۳۸۰: ۱۲۵-۱۲۶.

عبدالعزیز بن یحیی (۲۴۴)؛
عبدالله بن سعید بن حیان (۲۱۷)؛
عثمان بن عیسیٰ أبو عمرو (۳۰۰)؛
علی بن علی بن رزین (۲۷۷)؛
علی بن مهدی بن صدقة (۲۷۸)؛
کلثوم بنت سلیم (۳۱۹)؛
مقاتل بن مقاتل البلخی (۴۲۴)؛
موسیٰ بن سلمة (۴۰۹)؛
نصر بن قابوس اللخمی (۴۲۷)؛
وریزة بن محمد الغسانی (۴۳۲)؛
هاشم بن ابراهیم العباسی (۴۳۶)؛

ب) کتاب مشتمل بر روایات

ابراهیم بن أبی الکرام (۲۱)؛
ابراهیم بن أبی محمود (۲۵)؛
أحمد بن الحسن بن إسماعیل (۷۴)؛
أحمد بن عمر بن أبی شعبة (۹۸)؛
إدریس بن عبد الله بن سعد (۱۰۴)؛
إسحاق بن آدم بن عبد الله (۷۳)؛
إسماعیل بن مهران بن ابی نصر (۲۷)؛
إسماعیل بن همام بن عبد الرحمن (۳۰)؛
الحسن بن الجهم بن بکیر (۵۰)؛
الحسین بن سعید بن حماد (۱۵۰، ست)؛
حبيب بن المعلل الخثعمی (۱۴۱)؛
الحسن بن محبوب السراد (۱۲۳، ست)؛
حمدان بن المعافی أبو جعفر (۱۳۸)؛
حمزة بن یعلی الأشعری (۱۴۱)؛
دارم بن قبیصة بن نهشل (۱۶۲)؛
داود بن القاسم أبا هاشم الجعفری (۱۸۱، ست)؛
داود بن علی یعقوبی (۱۶۰)؛

داود بن كثير الرقي (١٥٦)؛
 الريان بن الصلت (١٦٥)؛
 زكريا بن إدريس بن عبد الله (١٧٣)؛
 زياد بن مروان أبو الفضل (١٧١)؛
 سعيد بن جناح الأزدي (١٨٢)؛
 سعيد بن جناح (١٩٢)؛
 سليمان بن جعفر بن إبراهيم (١٨٣)؛
 صفوان بن يحيى أبو محمد (١٩٨)؛
 عبد الرحمن بن أبي نجران (٢٣٦)؛
 عبدالعزيز بن المهدي (٢٤٥)؛
 عبد الله بن الصلت أبو طالب (٢١٧)؛
 علي بن أسباط بن سالم (٢٥٣)؛
 علي بن الحسن بن رباط (٢٥١)؛
 علي بن النعمان الأعلم (٢٧٤)؛
 علي بن سيف بن عميرة النخعي (٢٧٨)؛
 علي بن مهزيار الأهوازي (٢٥٤)؛
 عمرو بن سعيد المدائني (٢٨٧)؛
 محمد بن أبي عمير زياد (٣٢٧)؛
 محمد بن الحسن بن زياد (٣٦٣)؛
 محمد بن القاسم بن الفضيل (٣٦٢)؛
 محمد بن صدقة العبيري (٣٦٤)؛
 محمد بن عيسى بن عبد الله (٣٣٨)؛
 مرزبان بن عمران (٤٢٣)؛
 معاوية بن حكيم بن معاوية (٤١٢)؛
 معمر بن خلاد (٤١٢)؛
 هارون بن عمر بن عبدالعزيز (٤٣٩)؛
 الهيثم (هيثم) بن عبد الله الرماني (٤٣٦)؛
 يحيى بن الحسن بن جعفر (٤٤٢)؛
 يونس بن عبد الرحمن (٤٤٧)؛
 يونس بن يعقوب بن قيس (٤٤٦).

۲. مسائل

اصحاب امامیه پرسش‌های خود از امامان را گاه شفاهی و گاه به صورت کتبی و نیز گاه در طول یک بازه زمانی و یا به صورت یک جا می‌پرسیدند و سپس آن را در قالب «مسائل»^۱ ارائه نموده‌اند. نجاشی، به طور متداول درباره ارتباط این دست نوشته‌ها با امام چنین می‌آورد؛ «له عنه (مسائل)» (نجاشی، ۱۴۰۷: ۹۹، ۲۴۸ و ۳۲۸، ۸۸۸). هر چند ممکن است این گونه پرسش در مواردی به شکل مکاتبات نیز باشد، اما به نظر می‌رسد، اساساً مسائل و مکاتبات حجمی متفاوت از یک‌دیگر داشته‌اند و از این رو محتوای آنها با حفظ دو قالب مجزا ارائه شده‌اند. مسائل محمد بن سنان نمونه‌های مشخص از این دست است (همان). البته این احتمال نیز بعید نیست که منشأ اختلاف، تعابیر منابع مورد استفاده فهرست‌نگاران باشد.

همچنین درباره آثاری با نام «المسائل» تنها درباره دو شخصیت صاحب «المسائل» به نام‌های «ابراهیم بن بشر» و «سعد خادم ابی دلف» به دلیل نبود روایاتی از ایشان از امام رضا (ع) در منابع شیعی به ذکر نام ایشان بسنده شده است. نگاشته‌هایی با این قالب، عبارتند از:

إبراهیم بن بشر (۲۳)؛

أحمد بن عمر الحلال (۹۹)؛

الحسن بن علی بن زیاد (۴۰)؛

الحسین بن مهران بن محمد (۵۶)؛

زکریا بن آدم بن عبد الله (۱۷۴) و کتاب مشتمل بر روایات؛

سعد بن سعد بن الأحوص (۱۷۹) و کتاب مشتمل بر روایات؛

سعد خادم ابی دلف (۲۱۶، ست)؛

صباح بن نصر الهندی (۲۰۲)؛

عبد الله بن عبد الله بن سعد (۲۲۷)؛

عیسی بن عبد الله بن سعد الأشعری (۲۹۶)؛

فتح (الفتح) بن یزید الجرجانی (۳۱۱)؛

محمد بن سنان أبو جعفر (۳۲۸)؛

محمد بن سهل بن الیسع (۳۶۸)؛

۱. «هی مجموعه مختصة بما سألها صاحب الكتاب من احد الائمة في مسائل متفرقة» (جدیدی‌نژاد،

محمد بن فضیل بن کثیر (۳۶۷)؛

معاویة بن سعید (۴۱۱)؛

یاسر الخادم (۵۱۵، ست).

۳. نسخه

نجاشی از پاره‌ای از مکتوبات با عنوان «نسخه»^۱ یاد کرده که به احتمال، مراد وی، تمییز میان آثار یک مؤلف با نمونه‌ای خاص از تألیفات وی و یا تمییز میان نسخه‌های یک مجموعه نقل شده از آن مصنف بوده است. از بارزترین نمونه‌های این گونه دوم را می‌توان در ترجمه «احمد بن عامر بن سلیمان» مشاهده کرد (همان: ۱۰۰، ر: ۲۵۰).

أحمد بن عامر بن سلیمان (۱۰۰ و ۲۲۹)؛

العباس بن هلال الشامی (۲۸۲)؛

عبدالله بن علی بن الحسین (۲۲۷)؛

عبدالله بن محمد بن علی (۲۲۸)؛

محمد بن عبدالله بن عمرو (۳۶۶)؛

محمد بن علی بن الحسین (۳۶۶)؛

محمد بن عمرو بن سعید (۳۶۹)؛

الحسن بن محمد بن الفضل (۵۱) و کتاب مشتمل بر روایات.

۴. رساله

امامان شیعه گاه بر اساس نیازهای زمان خود، نوشته‌هایی را به یکی از اصحاب/ اشخاص در قالب نامه/ «رساله»^۲ ارسال می‌کردند، همان گونه که گاه رساله‌هایی از سوی اصحاب/

۱. «هی عنوان عام لبعض رسائل صغیره من مؤلفات القرون الاولى، تحتوی علی مسائل واحکام عملیة دینیة، فهی من مصادر التشريع، وهی كالاصول الاربع مئة، یرویها الراوی لها عن مصنفه مع الوساطه فیعبر عنها به نسخه فلان عن فلان... فلعل النسخه اسم لكتاب جمع فيه احکام تأسيسية وضعها الامام واملاه علی الرواری، فی قبال الاصل الذی هو كتاب جمع فيه احکام امضائیه، نقلها الراوی (وهو المصنف للاصل او الراوی عن آباءه) ثم عرضها علی الامام، واخذ تاییده لها (آقا بزرگ طهرانی، ۱۹۸۳، ج ۲۴: ۱۴۸). «ان نسخه قریبة من الاصل فی کونها مرویة» (همان: ۳۱۸) به نقل از جدیدی نژاد، ۱۳۸۰: ۱۸۳.

۲. «هی المرسلات التي جرت بين الاصحاب والائمة وحفظت ودونت حول مسألة واحدة غالباً، او موضوع معين. الرسالة من قبلهم عليه السلام تقضى بعدالة الرجل ووثاقته» (مامقانی، بی تا، ج ۱: ۲۱۰). «الرسالة من

اشخاص به ایشان ارسال می شده است. نمونه‌ای از این رساله‌ها، نامه امام رضا (علیه السلام) به ابراهیم بن ابی البلاد است که نجاشی آن را چنین گزارش کرده است: «کان للرضا (علیه السلام) الیه رسالة» (نجاشی، ۱۴۰۷: ۲۲، ۳۲). البته، باید توجه داشت که رساله‌ها به لحاظ موضوعات محتوایی گاه همپوشانی‌هایی با مسائل و مکاتبه‌ها دارند.

این موارد عباتند از:

ابراهیم بن ابی البلاد (۲۲)؛

محمد بن حسن بن جمهور (۳۳۷) و کتاب مشتمل بر روایات.

۵. مُسند

اسناد روایات از سوی امامان به پدرانشان از پیامبر (صلی الله علیه و آله) نمونه‌ای روشنی از ارائه معارف بر اساس ضروریات زمان و نیاز مخاطب است که شیخ طوسی نمونه‌ای از آن را با عنوان «مسند»^۱ در ترجمه «اسماعیل بن علی بن علی بن رزین» نام برده است (شیخ طوسی، بی تا: ۳۲، ۳۷) که البته، نجاشی آن را کتابی دانسته است و از این رو، در بخش کتاب‌های منسوب به آن حضرت ارائه شده است.

۶. مُکاتبه

گونه دیگری از ارتباطات علمی گزارش شده میان اصحاب و امامان «مکاتبه»^۲ است که پیش‌تر توضیحاتی درباره آن در ذیل عنوان «المسائل» ارائه شد. شایان ذکر است نجاشی تنها در ترجمه «محمد بن احمد بن عبدالله بن مهران»، مکاتبه‌ای را به پدر وی در ارتباط با امام رضا (علیه السلام) گزارش کرده است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۴۶، ۹۳۵). البته، در ترجمه «احمد بن عبدالله» تنها از دو کتاب برای وی خبر می‌دهد (همان: ۳۴۶) که احتمالاً متفاوت از آن مکاتبه است.

أحمد بن عبدالله بن مهران (۳۴۶).

قبلهم (علیهم السلام) لیست بدلیل علی حسن» (تستری، ۱۴۱۰، ج ۱: ۷۰) به نقل از جدیدی نژاد، ۱۳۸۰: ۶۸.

۱. «هو الحدیث الذی اتصل سنده مرفوعاً من راویة الی متناه الی المعصوم، واکثر ما یستعمل فی ما جاء عن النبی (صلی الله علیه و آله) ویقال له: «المتصل» و«الموصول» ایضاً» (شهید ثانی، ۱۴۱۳: ۹۶؛ حارثی، ۱۴۰۱: ۱۰۰؛ حسینی، ۱۴۱۹: ۱۲۷؛ طریحی، بی تا: ۴؛ تهرانی، ۱۳۸۰: ۲۷۲؛ عاملی کاظمی، بی تا: ۱۸۶؛ مامقانی، ۱۴۱۱، ج ۱: ۲۰۲).

۲. «هو ما حکى کتابة المعصوم سواء کتبه ابتداء لیبان حکم او غیره، او فی مقام الجواب. وهل یخص بکون الکتابة بخطه الشریف؟ ظاهر بعض العباثر وصریح اخر الاختصاص، والتعمیم غیر بعید» (استرآبادی، ۱۳۷۸؛ مهریزی و صدرایی، ۱۳۸۲، دفتر دوم: ۴۵۵؛ تهرانی، ۱۳۸۰: ۲۷۶؛ مامقانی، ۱۴۱۱، ج ۱: ۲۸۳).

نمونه‌های تطبیقی

الف) الحسن بن علی بن زیاد

در کتب رجالی و روایی با تعابیر ابو محمد الوشاء، ابن بنت الیاس الصیرفی، الخزاز و نیز با لقب «ربیع» از او یاد شده است (همان: ۳۹؛ شیخ طوسی، بی‌تا: ۱۳۸؛ همو، ۱۳۸۱: ۳۵۴؛ برقی، ۱۳۸۳: ۵۸). اگرچه اطلاعات تفصیلی درباره‌ی خاندان او در اختیار نیست، اما شهرت تعبیر «ابن بنت الیاس الصیرفی» می‌تواند از شخصیت خاندان وی و جایگاه اجتماعی و منطقه‌ای ایشان حکایت کند. نجاشی او را بجللی کوفی دانسته هرچند شیخ طوسی بیان تردیدآمیزی در این باره با عبارت «کان یدعی انه عربی کوفی» (شیخ طوسی، ۱۳۸۱: ۳۵۴) آورده است.

بر اساس پاره‌ای گزارش‌های تاریخی، او با دعوت امام رضا علیه السلام به مرو رفته (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ج ۴: ۳۳۷) و به خدمت آن حضرت در آمده است. دو گزارش تاریخی در کتاب‌های عیون اخبار الرضا علیه السلام (شیخ صدوق، ۱۳۷۸: ج ۲: ۲۳۲) و فضائل الاشهر الثلاثة (شیخ صدوق، ۱۳۹۶: ۹۸) از حضور وی در مجالس آن حضرت حکایت می‌کند (در سند یکی المنذر بن محمد و در سند دیگر صاع بن ابی حماد قرار دارد) و بر اساس روایتی از کتب الغیبة (شیخ طوسی، ۱۴۱۱: ۷۲) و المناقب (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ج ۴: ۳۴۲) او پیش از اینکه یقین به امامت حضرت رضا علیه السلام داشته باشد، از «واقفه» بوده است. در عیون اخبار الرضا علیه السلام نیز چنین آمده که وی پس از دریافت پاسخ‌های امام - در ماجرای عرضه مسائل خویش به امام - اعتقاد به وقف را ترک کرده است (شیخ صدوق، ۱۳۷۸: ج ۲: ۲۲). بر این اساس و نیز بنابر فراوانی روایات او از امام رضا علیه السلام و نیز این نکته که امام هیچ‌گاه در کوفه نبوده‌اند، می‌توان چنین نتیجه گرفت که وی چند سفر به خراسان داشته و یا اینکه مدت زمانی طولانی‌ای را در خراسان زندگی کرده و از محضر امام بهره برده است.

نجاشی از اثری برای وی با تعابیر «له مسائل الرضا علیه السلام» و «اخبرنا... بکتابه مسائل الرضا» یاد کرده و طریق خود را به آن رسانده است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۴۰). از گزارش‌ها در این زمینه بر می‌آید که الوشاء مسائل خود را در قالب طوماری کتابت کرده و آن را به محضر امام رضا علیه السلام برده است و خادم امام علیه السلام پیش از دریافت آن، کتابی در بردارنده‌ی پاسخ‌های این مجموعه مسائل را به الوشاء تحویل می‌دهد^۱ (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ج ۴: ۳۴۲).

بر اساس گزارش عیون اخبار الرضا علیه السلام (شیخ صدوق، ۱۳۷۸: ج ۲: ۲۲۸) و گزارش مشابه

۱. «قال لی هذه جوابات المسائل التي معك».

دیگری از کتاب الغیبه^۱ (شیخ طوسی، ۱۴۱۱: ۷۲)، درباره این مجموعه مسائل می‌توان به سه نکته اشاره کرد: الف) از این نوشته با عنوان «مسائل کثیره» یاد شده است بنابراین، به لحاظ حجم می‌توان آن را مجموعه‌ای پیوسته و مشتمل بر چندین پرسش در موضوعات مختلف در نظر گرفت؛ ب) این مسائل برگرفته از روایات پدران امام رضا (علیه السلام) و غیر ایشان برای آزمودن امام بوده‌اند^۲ که در نتیجه، پاسخ‌های امام، جدا جدا و مسئله به مسئله بوده است؛ ج) این ماجرا در خراسان رخ داده است.

نقل روایات الحسن بن علی الوشاء از امام رضا (علیه السلام) توسط المعلى بن محمد البصرى و احمد بن محمد بن عیسی (در کتاب کافی و روایات وی در تهذیب برگرفته از کافی و در کتب شیخ صدوق همانند طریق نجاشی و شیخ طوسی) و سهل بن زیاد (تنها در کافی و روایات وی در تهذیب برگرفته از کافی) نمود بیشتری دارد و به احتمال زیاد، مجموعه «المسائل» از این طرق انتقال یافته است.

اندک روایاتی نیز به واسطه عبدالله بن الصلت، ابراهیم بن اسحاق، عبدالله بن موسی، محمد بن عیسی بن عبید، احمد بن محمد بن خالد، ابن فضال، یعقوب بن یزید، حسین بن سعید از الوشاء نقل شده است. عموم این روایات گزارش‌هایی به غیر از المسائل اند. چنان‌که گاه تنها در بردارنده گفت‌وگوهایی میان ابن الوشاء و امام رضا (علیه السلام) هستند (شیخ صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲: ۷۵-۷۶ و ۲۱۷). با این همه، باید پذیرفت که حجم گسترده روایات الوشاء و طرق فراوان آن، تشخیص و تمییز مجموعه روایات المسائل را اندکی دشوار می‌کند.

همچنین در روایات کتاب شریف کافی، تهذیب و الفقیه موارد اندکی از روایات الحسن بن علی الوشاء از امام رضا (علیه السلام) توسط احمد بن عمر الخلال نقل شده که احتمالاً برگرفته از المسائل وی بوده است.

بصائر الدرجات؛ ج ۱: ۴۸۹، ح ۷.

کامل الزیارات؛ ۲۹۸، ح ۱ و ۳۰۰، ح ۸.

تفسیر العیاشی؛ ج ۱: ۳۲۱، ح ۱۱۱؛ ج ۲: ۱۵۱، ح ۴۱.

الکافی؛ ج ۱: ۱۵۷، ح ۳؛ ج ۷: ۲۷۴، ح ۳؛ ج ۱: ۱۷۹، ح ۱۳؛ ج ۳: ۲۶۵، ح ۳؛ ج ۳:

ص ۶۹، ح ۱؛ ج ۳: ۳۵۰، ح ۴؛ ج ۴: ۵۶۷، ح ۲؛ ج ۴: ۵۸۳، ح ۲؛ ج ۵: ۱۲۰، ح ۴؛ ج ۵:

۱۷۵، ح ۳؛ ج ۵: ۲۶۵، ح ۸؛ ج ۵: ۳۸۴، ح ۱؛ ج ۶: ۱۸۳، ح ۱؛ ج ۶: ۱۸۴، ح ۴؛ ج ۶: ۴۲۳،

ح ۹؛ ج ۶: ۲۵۵، ح ۳.

۱. در این کتاب روایت بدون سند آمده است.

۲. «مما روی عن آبائه [علیهم السلام]، و غیر ذلك احببت ان اثبت فی امره واخبره».

- الغیبة للنعمانی؛ ۱۴۰، ح ۱۱.
- عیون أخبار الرضا علیه السلام؛ ج ۱: ۱۴۳، ح ۴۶ و ۱۲۶، ح ۲۰ و ۲۵۴، ح ۵ و ۲۷۲، ح ۳ و ۲۸۰، ح ۲۴؛ ج ۲: ۷، ح ۱۵؛ ج ۲: ۸، ح ۱۹ و ۱۵، ح ۳۵ و ۲۲، ح ۴۸ و ۲۱۷، ح ۲۸ و ۲۳۲، ح ۱ و ۲۶۰، ح ۲۴ و ۲۶۱، ح ۲۷.
- التوحید؛ ۱۶۵، ح ۲ و ۳۶۲، ح ۱۰.
- علل الشرائع؛ ج ۱: ۳۰، ح ۱ و ۱۹۸، ح ۲۰؛ ج ۲: ۴۵۹، ح ۳.
- الخصال؛ ج ۲: ۵۴۰، ح ۱۳.
- ثواب الأعمال و عقاب الأعمال؛ ۹۸ و ۲۷۹.
- صفات الشيعة؛ ۸۶، ح ۱۴.
- معانی الاخبار؛ ۳۸۰، ح ۶ و ۱۶، ح ۹.
- تهذیب الأحكام؛ ج ۱: ۱۵۶، ح ۴۴۹ و ۳۴۸، ح ۱۰۲۴ و ۳۶۵، ح ۱۱۰۷؛ ج ۲: ۱۷۷، ح ۷۰۹؛ ج ۳: ۲۵۰، ح ۶۸۶؛ ج ۴: ۲۵۹، ح ۷۶۸؛ ج ۶: ۸۱، ح ۱ و ۳۵۷، ح ۱۰۱۹؛ ج ۷: ۸۵، ح ۳۶۳ و ۱۴۸، ح ۶۶۱ و ۱۹۵، ح ۸۶۵ و ۳۶۱، ح ۱۴۶۵؛ ج ۸: ۲۵۸، ح ۹۳۸ و ۲۶۱، ح ۹۵۲ و ۳۱۰، ح ۱۱۴۹؛ ج ۹: ۷۷، ح ۳۲۹ و ۱۲۵، ح ۵۴۰.
- کتاب من لایحضره الفقیه؛ ج ۲: ۵۷۷، ح ۳۱۶؛ ج ۲: ۵۸۲، ح ۳۱۸؛ ج ۳: ۲۱۲، ح ۳۷۹؛ ج ۳: ۲۴۰، ح ۳۸۷۸ و ۱۲۱، ح ۳۴۶۰.
- الاختصاص؛ ۱۸.
- المناقب؛ ج ۲: ۲۰۹؛ ج ۴: ۳۳۶ و ۳۴۲.
- کشف الغمة؛ ج ۱: ۲۳۳، ح ۲۱۶؛ ج ۲: ۳۵۰.
- المزار الكبير لابن المشهدی؛ ۳۲، ح ۳.
- جامع الاخبار؛ ۲۸.
- الخرائج والجرائح؛ ج ۱: ۳۶۳؛ ج ۲: ۷۶۷.
- مکارم الاخلاق؛ ۴۰۱.
- دلایل الامامة؛ ۳۴۹، ح ۳۰۴ و ۳۷۴، ح ۳۵.

ب) صباح بن نصر

اگرچه درباره شخصیت وی چندان اطلاعی در دست نیست، با این همه، نگاهی به گزارش‌های نقل شده در المناقب و فرج المهموم (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۴: ۳۵۳؛ ابن طووس، ۱۳۶۸: ۹۴) - درباره پرسش‌های وی از امام رضا علیه السلام - از روحیه پرسش‌گری او پرده برمی‌دارد؛ به‌ویژه

آن که بیشتر این پرسش‌ها رویکردی کلامی و نوعاً با آمیختگی‌های اعتقادی شرق دور همراه‌اند. باید توجه داشت که ادبیات این متون بیشتر به نقل گزارش یک مجلس علمی اختصاص دارد و اینکه شاید، بر اساس این دو گزارش، مسائل پرسیده شده از امام رضا (علیه السلام)، مربوط به مجلس بر پا شده به دست مأمون بوده که در آن امام پاسخ‌گوی سؤالات بوده‌اند. نکته شایان توجه این‌که در هر گزارش که بخش‌هایی از مجلس را گزارش می‌دهند، حضور و نقش صباح بن نصر نیز نمایان است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۲۰۲).

همچنین درباره انتساب اثری با قالب مسائل به وی باید به دو نکته توجه داشت؛ نخست کلام نجاشی است که ضمن تصریح به این انتساب، طریق خود را به وی نیز بیان می‌کند. آنچه در ذیل کلام نجاشی مهم است، این عبارت است «... قال حدثنا الريان بن شبيب قال احضر المأمون اهل الكلام وذكر مسائل الرضا (علیه السلام) عن صباح بن نصر» (همان). به نظر می‌رسد جمله اخیر، گزارش مرحوم نجاشی از نسخه است و به عبارت دیگر، اساس این المسائل توسط الريان بن شبيب تدوین یافته است که بر پایه پرسش‌های صباح بن نصر از امام رضا (علیه السلام) شکل گرفته است. مؤید این مطلب را می‌توان در ترجمه الريان بن شبيب ملاحظه کرد (همان: ۱۶۵). نجاشی در آنجا پس از بیان ترجمه ریان متذکر می‌شود که «و جمع مسائل الصباح بن نصر الهندی للرضا (علیه السلام)» (همان) و پس از آن طریق خود را ذکر می‌کند هر چند که از میان پنج واسطه میان نجاشی و صباح بن نصر، تنها سه واسطه نخست از طرف صباح بن نصر اشتراک دارند.^۱ بنابراین، می‌توان چنین نتیجه گرفت که مسائل پیش‌گفته، در واقع، مجموعه مسائلی‌اند که ریان بن شبيب آنها را بر اساس پرسش صباح بن نصر از امام رضا (علیه السلام) نقل کرده است.

همچنین دو مصدر حاوی نقل از صباح بن نصر در طریق خودشان روشی متفاوت و مختص به خود دارند. المناقب آن را به صورت مرسل و با عبارت «ومما أجاب (علیه السلام) بحضرة المأمون لصباح بن نصر الهندی ...» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۴: ۳۵۳) آورده است، در حالی که ابن طاووس سند آن را با تحلیل بیشتر آورده است. ابن طاووس در ابتدای متن، گزارشی توصیفی و شفاف از وضعیت نسخه موجود می‌دهد و می‌نویسد: «ووجدت فی کتاب مسائل الصباح بن نصر الهندی لمولانا علی بن موسی الرضا (علیه السلام) رواية أبي العباس بن نوح وأبي عبدالله بن محمد بن أحمد الصفوانی من أصل کتاب عتیق لنا الآن ربما كان کتب فی

۱. «أخبرنا أحمد بن عبد الواحد قال: حدثنا عبيد الله بن أحمد الأبنباري قال: حدثنا أبو جعفر أحمد بن محمد بن لاحق الشيباني قال: حدثنا يحيى بن زكريا اللؤلؤي قال: حدثنا الريان بن شبيب قال: أحضر المأمون أهل الكلام وذكر مسائل الرضا (علیه السلام) عن صباح بن نصر».

حیاتهما بالإسناد المتصل فيه عن الريان بن الصلت وذكر اجتماع العلماء بحضرة المأمون وظهر حجة الرضا عليه السلام على جميع العلماء وحضور الصباح بن النصر الهندي عند مولانا الرضا عليه السلام وسؤاله إياه عن مسائل كثيرة» و در انتها از این اسناد با تعبیر «... فی هذه الروایة الجلیلة الاسناد» (ابن طاووس، ۱۳۶۸: ۹۴) یاد می کند.

دو نکته مهم درباره گزارش ابن طاووس آن است که اولاً طریق وی همان طریق نجاشی در ترجمه ریان بن شیبب است و دیگر آنکه به جای ریان بن شیبب، ریان بن الصلت به کار رفته است که به احتمال زیاد تصحیف شده است؛ چه آنکه نجاشی در ترجمه ریان بن صلت ضمن اشاره به نقل روایت وی از امام رضا عليه السلام (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۶۵؛ شیخ صدوق، ۱۳۷۸، ج: ۱: ۲۲۹؛ حرانی، ۱۴۰۴: ۴۳۲) در مجلس مأمون، در فرق بین آل و امه، از وجود نسخه‌ای دیگر با عنوان ریان بن شیبب حکایت می کند و نجاشی در گزارش‌های خود متوجه این موضوع شده و تمایزات را به دقت مد نظر قرار داده است. بنابراین، می توان احتمال داد دو متن حاضر^۲ برگرفته از کتاب الريان بن شیبب از مجلس امام و پرسش‌های صباح بن نصراند.
 المناقب؛ ج: ۴: ۳۵۳.
 فرج المهموم: ۹۴.

ج) محمد بن سنان ابوجعفر الزاهری

نام کامل وی محمد بن حسن بن سنان است، اما انتساب وی به محمد بن سنان به دلیل بر عهده گرفتن سرپرستی وی توسط جدش شهرت دارد (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۲۸، ۸۸۸).
 درباره وثاقت و یا عدم وثاقت وی دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد، برخی از عالمان رجالی مانند نجاشی، شیخ طوسی و ابن غضائری (همان: ۳۲۸، ۸۸۸؛ شیخ طوسی، بی تا: ۴۰۶، ۶۲۰) او را تضعیف کرده‌اند.
 همچنین ابن غضائری با تعبیر «ضعیف غال» از وی یاد کرده است (ابن غضائری، ۱۳۶۴: ۹۲).

۲. «ومما أجاب عليه السلام بحضرة المأمون لصباح بن نصر الهندي وعمران الصابي عن مسائلهما قال عمران العين نور مركبة أم الروح تبصر الأشياء من منظرها قال عليه السلام [العين شحمة وهو البياض والسواد والنظر للروح دليله أنك تنظر فيه فترى صورتك في وسطه والإنسان لا يرى صورته إلا في ماء أو مرآة وما أشبه ذلك... » (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج: ۴: ۳۵۳)؛ «ووجدت في كتاب مسائل الصباح بن نصر الهندي لمولانا علي بن موسى الرضا عليه السلام رواية أبي العباس بن نوح وأبي عبد الله بن محمد بن أحمد الصفواني من أصل كتاب عتيق لنا الآن ربما كان كتب في حياتهما بالإسناد المتصل فيه عن الريان بن الصلت وذكر اجتماع العلماء بحضرة المأمون وظهر حجة الرضا عليه السلام على جميع العلماء وحضور الصباح بن النصر الهندي عند مولانا الرضا عليه السلام وسؤاله إياه عن مسائل كثيرة منها سؤاله... » (ابن طاووس، ۱۳۶۸: ۹۴).

اما کثی روایاتی در مدح او نقل می‌کند (کشی، ۱۳۴۸: ۵۰۳، ر ۹۶۳-۹۶۵). همچنین علامه حلی از اظهار نظر در این مورد خودداری کرده و هیچ‌گونه بیانی در مدح یا ذم او ارائه نکرده است (حلی، ۱۴۱۱: ۲۵۱، ر ۱۷).

شیخ طوسی نیز وی را از اصحاب امام رضا (علیه السلام) برشمرده است (شیخ طوسی، ۱۳۸۱: ۳۶۴، ر ۵۳۹۴). بنابر گزارش شیخ صدوق، او مدتی در خراسان نزد امام رضا (علیه السلام) به سر می‌برده و در مجلس گفت‌وگوی امام با مامون حضور داشته است (شیخ صدوق، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۴۰).

نجاشی در انتساب المسائل به امام رضا (علیه السلام) تعبیر «مسائل عنده معروفه» را به کار برده است. این احتمال وجود دارد که منظور نجاشی از واژه «معروفه» مسائلی باشد که محمد بن سنان از امام رضا (علیه السلام) در علل احکام پرسیده است (همان)؛ چرا که او روایات فراوانی از امام به صورت پرسش نقل کرده است، اما تنها یک مجموعه از آن «معروفه» خوانده شده است و در کتاب‌هایی چون علل الشرایع و عیون اخبار الرضا (علیه السلام) آمده است. در مقابل، اما شیخ از عنوان «له کتب» یاد می‌کند. درباره انتساب المسائل می‌توان به دو نکته اشاره کرد:

نخست این که در بیشتر گزارش‌های او کلماتی چون «سألته، سألت، قلت و کتبت» به کار رفته است و این حاکی از آن است که بیشتر روایت‌های او به گونه مسائل بوده‌اند. دوم این که گزارش شیخ صدوق از المسائل در دو کتاب علل الشرایع و عیون اخبار الرضا (علیه السلام) است.

در این دو کتاب پرسش‌های محمد بن سنان از امام رضا (علیه السلام) درباره علل احکام نقل شده است، با این تفاوت که در عیون اخبار الرضا (علیه السلام) به صورت یکپارچه گزارش شده، اما در علل الشرایع بیش از سی پرسش تقطیع شده آمده است. همچنین شیخ صدوق در ابتدای روایت عیون اخبار الرضا (علیه السلام) تمامی سه طریق خود را به المسائل یکجا آورده است، اما در علل الشرایع تنها یک طریق را غلبه داده است و بیشتر روایات را با آن آورده است:

علل الشرایع، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۵، ۳۰۰؛ ج ۲: ۳۱۷، ۳۶۹، ۳۷۸، ۳۹۶، ۴۰۴، ۳۹۷، ۴۰۶، ۴۲۴، ۴۳۵، ۴۷۵، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۱، ۴۸۱، ۴۸۱، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۴، ۵۰۴، ۵۰۷، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۲۴، ۵۲۴، ۵۴۲، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۷، ۵۴۷، ۵۶۱، ۵۶۳، ۵۶۵، ۵۷۰، ۵۷۲، ۵۹۲؛ ج ۲: ۸۸، ح ۱.

الکافی؛ ج ۱: ۱۱۳، ح ۲ و ۳ و ۵: ۹۰، ح ۲ و ۸: ۲۳۰، ح ۲۹۷. عیون اخبار الرضا (علیه السلام)؛ ج ۱: ۱۲۹، ح ۲۵؛ ج ۲: ۵، ح ۱۱؛ ج ۲: ۹۸، ح ۲ و ص ۲۳۶، ح ۹ و ص ۲۳۷، ح ۱.

تهذیب الأحکام؛ ج ۳: ۶۷؛ ج ۵: ۲۹۴؛ ج ۷: ۱۴۶ و ۲۵۶ و ۴۴۰ و ۴۴۹ و ۱۲۵.

كتاب من لا يحضره الفقيه؛ ج ٣: ١٧٣، ح ٣٦٥٥.
المقنعة: ٢٩٩.

الغيبة، شيخ طوسي: ٧٠.

المزار: ١٩٠.

جمال الأسبوع: ٢٢٩.

المناقب؛ ج ٣: ١٠٧ و ج ٤: ٣٤٠.

ثواب الأعمال وعقاب الأعمال: ٣٠ و ١٩٣.

کتاب نامه

۱. ابن ابی جمهور احسائی (۱۴۰۵ق)، محمد بن علی، عوالی اللثالی، قم: سیدالشهداء.
۲. ابن بطریق، یحیی بن حسن حلی (۱۴۰۷ق)، العمده، قم: جامعه مدرسین.
۳. ابن حجر هیثمی، احمد بن محمد (۱۴۱۷ق)، الصواعق المحرقة، بیروت: مؤسسة الرسالة.
۴. ابن صباغ مالکی (۱۴۰۹ق)، الفصول المهمة فی معرفة احوال الائمة، بیروت: دارالاضواء.
۵. ابن فهد حلی، احمد بن محمد (۱۴۰۶ق)، التحصین، قم: امام مهدی علیه السلام.
۶. _____ (۱۴۰۷ق)، عده الداعی و نجاح الساعی، تصحیح: احمد موحدی قمی، بی جا: مکتب الاسلامی.
۷. احمد بن حسین بن غضائری (۱۳۶۴ق)، رجال ابن غضائری، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۸. احمد بن موسی بن طاوس (۱۴۱۱ق)، بناء المقالة الفاطمية، قم: مؤسسه آل البيت.
۹. احمدی میانجی (۱۴۲۶ق)، مکاتیب الائمة، تصحیح: مجتبی فرجی، قم: دارالحدیث.
۱۰. اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱ق)، کشف الغمة، تبریز: مکتبه بنی هاشم.
۱۱. استرآبادی، سید شرف الدین حسینی (۱۴۰۹ق)، تأویل الآیات الظاهرة، قم: جامعه المدرسین.
۱۲. استرآبادی، محمدجعفر شریعتمداری (۱۳۷۸)، لب اللباب، قم: دارالحدیث.
۱۳. اسکافی، محمد بن همام (۱۴۰۴ق)، التمهیص، قم: مدرسه امام مهدی (عج).
۱۴. امام رضا علیه السلام، علی بن موسی (۱۴۰۶ق)، صحیفة الرضا علیه السلام، مشهد: کنگره جهانی امام رضا علیه السلام.
۱۵. _____ (۱۴۰۳ق)، طب الرضا علیه السلام، قم: خیام.
۱۶. _____ (۱۴۰۶ق)، فقه الرضا علیه السلام، مشهد: کنگره جهانی امام رضا علیه السلام.
۱۷. آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۹۸۳ق)، الذریعة الی تصانیف الشیعه، بیروت: دارالاضواء.
۱۸. برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ق)، المحاسن، قم: دارالکتب الاسلامیه.
۱۹. _____ (۱۳۸۳ق)، رجال البرقی، تهران: انتشارات دانشگاه.
۲۰. تستری، محمدتقی (۱۴۱۰ق)، قاموس الرجال، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۲۱. تهرانی، ملاعلی کنی (۱۳۸۰)، توضیح المقال، قم: دارالحدیث.
۲۲. جدیدی نژاد (۱۳۸۰)، معجم مصطلحات الرجال و الدرایة، قم: دارالحدیث.
۲۳. حارثی، حسن بن عبدالصمد (۱۴۰۱ق)، وصول الاخبار الی اصول الاخبار، تحقیق: عبدالطیف کوه کمری، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
۲۴. حرانی، حسن بن شعبه، تحف العقول، قم: مؤسسه دارالحدیث.

٢٥. حسانى، عبيدالله بن عبدالله (١٤١١ق)، شواهد التنزيل لقواعد التفصيل، تصحيح: محمدباقر محمودى، تهران: مجمع احياء الثقافة الاسلامية.
٢٦. حسيني، محمد بن محمدباقر (١٤١٩ق)، الرواشح السماوية، قم: موسسه ولى عصر (عج).
٢٧. حلى، حسن بن يوسف بن على بن مطهر (علامه حلى) (١٤١١ق)، خلاصة الأقوال فى معرفة أحوال الرجال، قم: دار الذخائر.
٢٨. حميرى قمى، عبدالله بن جعفر (بى تا)، قرب الاسناد، تهران: كتابخانه نينوى.
٢٩. خنجى، ابن روزبهان (١٣٧٥)، وسيلة الخادم الى المخدوم، قم: انصاريان.
٣٠. خوئى، ابوالقاسم، سيد على اكبر موسى (١٤١٠ق)، معجم الرجال الحديث، قم: مركز نشر آثار شيعه.
٣١. زين الدين، على بن يونس نباطى بياضى (١٣٨٤ق)، الصراط المستقيم، نجف: كتابخانه حيدريه.
٣٢. سمهودى، على بن عبدالله (١٤٠٧ق)، جواهر العقدين فى فضل الشرفين، بغداد: وزارة الاوقاف.
٣٣. سيدرضى الدين، على بن موسى بن جعفر بن طاووس (بى تا)، فرج المهموم، قم: دارالذخائر. المسائل سيدرضى، محمد بن حسين بن موسى (١٤٠٦ق)، خصائص الأئمة، قم: مجمع البحوث الاسلاميه.
٣٤. سيدرضى الدين، على بن موسى بن جعفر بن طاووس (١٤١٣ق)، التحصين، قم: موسسه دارالكتب.
٣٥. شعيرى، محمد بن محمد (بى تا)، جامع الاخبار، نجف: كتابخانه حيدريه.
٣٦. شهيد ثانى، زين الدين على بن احمد (١٤١٣ق)، الرعاية فى علم الدراية، تحقيق: عبدالحسين محمدعلى بقال، قم: كتابخانه آية الله مرعشى نجفى.
٣٧. شيخ تقى الدين، ابو محمد، حسن بن على بن داود حلى (١٣٨٣ق)، رجال ابن داود، تهران: دانشگاه.
٣٨. شيخ حر عاملى (١٤٠٩ق)، وسائل الشيعه، قم: موسسه آل البيت.
٣٩. شيخ صدوق، محمد بن على بن بابويه (١٣٩٨ق)، التوحيد، قم: جامعه مدرسين.
٤٠. _____ (١٣٦٤)، ثواب الأعمال، قم: شريف رضى.
٤١. _____ (بى تا)، علل الشرايع، قم: مكتبه الداورى.
٤٢. _____ (١٣٧٨ق)، عيون اخبار الرضا عليه السلام، قم: جهان.
٤٣. _____ (بى تا)، فضائل الأشهر الثلاثة، قم: مكتبه الداورى.
٤٤. _____ (١٣٩٥)، كمال الدين و تمام النعمة، قم: دارالكتب الاسلاميه.
٤٥. _____ (١٤٠٣ق)، معانى الاخبار، جلد، قم: جامعه مدرسين.

۴۶. _____ (۱۴۱۳ق)، من لا يحضره الفقيه، قم: جامعه مدرسين.
۴۷. شيخ قطب الدين، سعيد بن عبدالله بن حسين راوندی (۱۴۰۹ق)، الخرائج و الجرائح، قم: موسسه امام مهدي (عج).
۴۸. طبرسي، احمد بن علي (۱۴۰۳ق)، الاحتجاج على اهل اللجاج، تصحيح: محمدباقر خراسان، مشهد: نشر مرتضى.
۴۹. طبرى آملی صغير، محمد بن جرير بن رستم (۱۴۱۳ق)، دلائل الامامة، قم: بعثت.
۵۰. طبسى، محمد محسن (۱۳۸۸)، امام رضا (عليه السلام) به روايت اهل سنت، قم: دليل ما.
۵۱. طريحي، فخرالدين (بى تا)، جامع المقال، تحقيق: محمدكاظم طريحي، تهران: چاپخانه حيدرية.
۵۲. طوسى، ابوجعفر محمد بن حسن طوسى (شيخ طوسى) (۱۳۹۰ق)، الإستبصار فيما اختلف من الأخبار، ۴ جلد، تهران: دارالکتب الاسلاميه.
۵۳. _____ (۱۴۱۱ق)، الغيبة، قم: موسسه معارف اسلامى.
۵۴. _____ (۱۳۶۵)، تهذيب الأحكام، تهران: دارالکتب الاسلاميه.
۵۵. _____ (۱۳۸۱ق)، رجال الطوسى، نجف: انتشارات حيدريه.
۵۶. _____ (بى تا)، فهرست الطوسى، نجف: المكتبة المرتضوية.
۵۷. _____ (۱۴۱۱ق)، مصباح المتهجد، بيروت: مؤسسة فقه الشيعة.
۵۸. عاملى كاظمى، سيد حسن صدر (بى تا)، نهاية الدراية، تحقيق: ماجد غرباوى، قم: نشر مشعر.
۵۹. عبدالله و حسين ابنا بسطام (۱۴۱۱ق)، طب الأئمة (عليهم السلام)، قم: شريف رضى.
۶۰. على بن هاشم بن ابراهيم قمى (۱۴۰۴ق)، تفسير القمى، قم: موسسه دارالکتب.
۶۱. عماد الدين، محمد بن ابى قاسم طبرى (۱۳۸۳ق)، بشارة المصطفى، نجف: كتابخانه حيدريه.
۶۲. عياشى، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ق)، تفسير العياشى، تهران: چاپخانه علميه.
۶۳. فرات بن ابراهيم (۱۴۱۰ق)، تفسير فرات، چاپ و نشر.
۶۴. فصلنامه کلام اسلامى (۱۳۹۲)، ش ۸۵، موسسه تعليماتى - تحقيقاتى امام صادق (عليه السلام).
۶۵. كاظمينى، محسن بن حسن (۱۴۱۵ق)، عدة الرجال، قم: مؤسسة الهداية لاحياء التراث.
۶۶. كراچكى، محمد بن على (۱۴۱۰ق)، كنزالفوائد، تصحيح: عبدالله نعمه، قم: دارالذخائر.
۶۷. كشى، ابوعمرو، محمد بن عمر بن عبد العزيز (۱۳۴۸ق)، رجال كشى، مشهد: دانشگاه.
۶۸. كلينى، محمد بن يعقوب (۱۳۶۵)، اصول الكافى، تهران: دارالکتب الاسلاميه.
۶۹. مازندراني، محمد بن شهر آشوب (۱۳۷۹ق)، المناقب آل ابى طالب، قم: علامه.
۷۰. مامقانى، عبدالله (۱۴۱۱ق)، مقباس الهداية، تحقيق: محمدرضا مامقانى، قم: موسسه آل البيت لاحياء التراث.

٧١. مامقانی، مرتضیٰ (بی تا)، تنقیح المقال، نجف: چاپخانه المرتضویة.
٧٢. مجلسی، محمد باقر (١٤٠٤ق)، بحار الانوار، بیروت: موسسه الوفاء.
٧٣. محمد بن حسن بن فروخ صفار (١٤٠٤ق)، بصائر الدرجات، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
٧٤. محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید) (١٤١٣ق)، الاختصاص، قم: کنگره شیخ مفید.
٧٥. _____ (١٤١٣ق)، الامالی، تصحیح: علی اکبر غفاری، قم: کنگره شیخ مفید.
٧٦. مسعودی، علی بن حسین (١٤٢٦ق)، اثبات الوصیة، قم: انصاریان.
٧٧. نجاشی، احمد بن علی (١٤٠٧ق)، رجال النجاشی، قم: جامعه مدرسیین.
٧٨. النعمانی، محمد بن ابراهیم (١٣٧٩ق)، الغیبه، تهران: مکتبه الصدوق.
٧٩. نوری، حسین بن محمد تقی (١٤٠٨ق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل (خاتمة المستدرک)، قم: موسسة آل البيت عليه السلام.
٨٠. وحید بهبهانی، محمدباقر بن محمد اکمل (١٤٠٤ق)، فوائد الوحيد، تحقیق: محمدصادق بحر العلوم، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

